

Народна Библиотека
'РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ'

30 CP 94(497.11)

Прошлост старе

600000073

COBISS ◦

ПЕ С К О В А Ц И

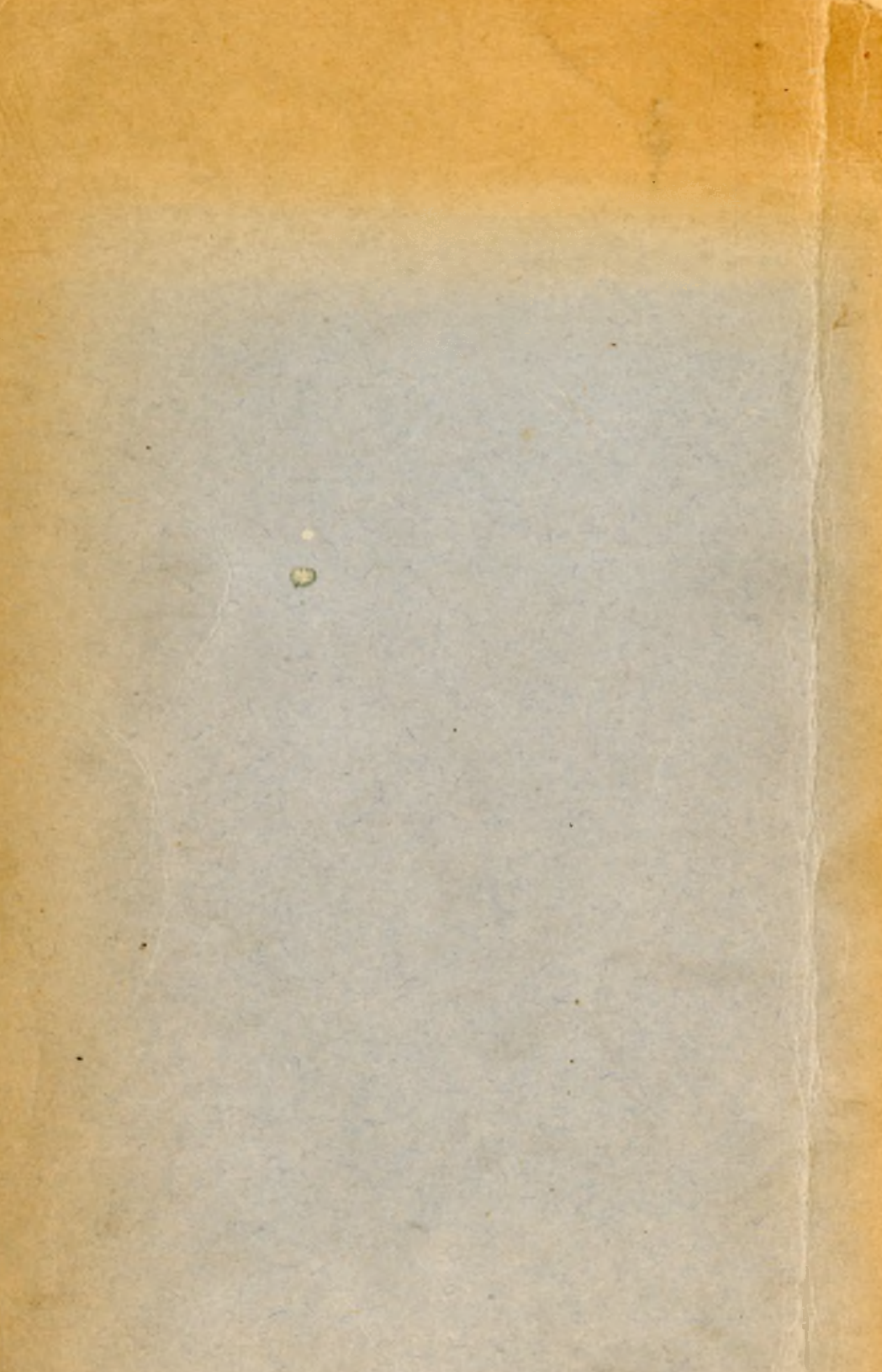
17

7.1

Јов. Радоњић

Прошлост старе Србије

а/ 73
94(497.11) "18"

3

ИНФОРМАЦИОНИ БИРО

3

ЈОВ. РАДОНИЋ

ПРОШЛОСТ СТАРЕ СРБИЈЕ

(Одштампано из „Српског Књижевног Гласника“)

ПРОДАЈЕ СЕ У КОРИСТ СРПСКИХ РАЂЕНИКА

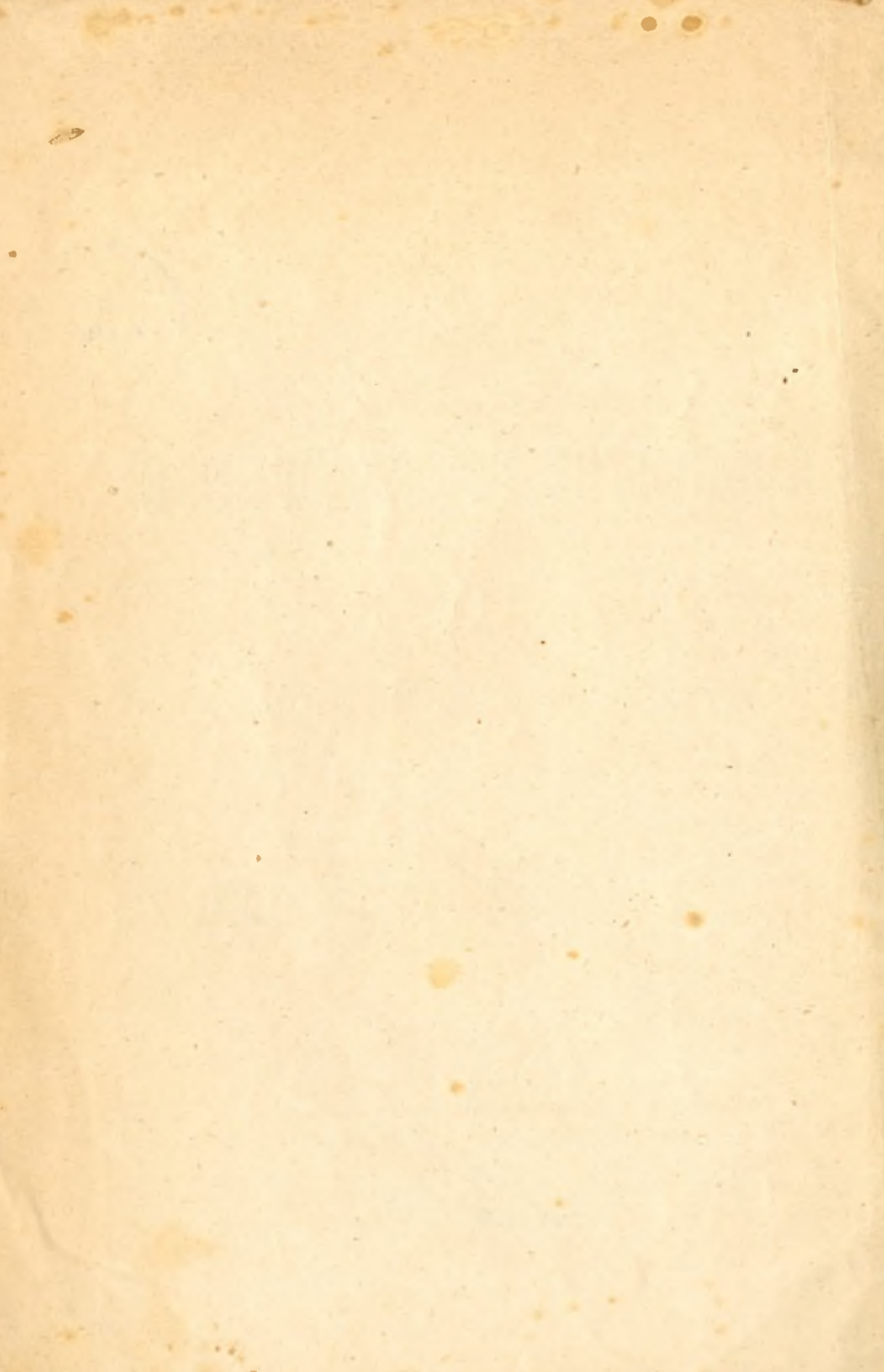

У БЕОГРАДУ

Нова Штампарија „Давидовић“ — Дечанска улица бр. 14.

1912

Цена 0·50 дин.

ЧУВАЈТЕ КЊИГУ!

Сигнатура

14.217

Презиме и име писца,

Радош Јов.

9.497.1

НАСЛОВ ДЕЛА

Прошлости старе Србије
Београд

Место и год. издања

Број карте
читаоца

Датум
враћања

Примедба

Број карте
читаоца

Датум
враћања

Примедба

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
 ГРАДА ЛЕСКОВЦА

Бр. 14.214

Струка 549

ПРОШЛОСТ СТАРЕ СРБИЈЕ.

Прва половина XII века знаменита је у историји Балканског Полуострва. Напори Источнога Римскога Царства да Дунав одржи северном границом према Словенима осташе безуспешни. Многобројна словенска племена насељавају тада стално Балканско Полуострво. Грчки елеменат склања се у приморје и градове, а тако исто и романски, док је други велик део романског становништва, који се поглавито бавио сточарством, и на даље продужио живети пастирским животом по високим балканским планинама, а исто тако и полуроманизовани Илири у западној половини Полуострва, названи у средњем веку Албанци, Арбанаси по граду *Albanopolis* и покрајини *Arbanon* између Драча и Дебра. Многобројна словенска племена дуго времена живе посебним племенским животом, чему је поглавити узрок био природа земљишта нове отаџбине. Ну док се код Словена на западу Полуострва не опајају још никакви заметци државнога живота, дотле се код источних Словена, између Дунава и Хема, формира снажна држава заслугом несловенског племена Бугара, који су од 679 населили крајеве између Дунава и Балкана. И ако не многобројни, умели су Бугари потчинити словенска племена, формирати снажну државу, која је почетком IX века под каном Крумом загрозила чак и Цариграду. Тада баш када су источни Словени под вођством Бугара, који се током IX и X века пословенише, постали опасан политички фактор по Византију, почиње спајање и здруживање сродних словенских племена на западу Балканског Полуострва. Нема сумње да је ово стапање и кристалисање сродних племена на једној географској или административној целини изазвано било притиском од стране Франака на северозападу и Бугара на истоку. Тада први пут иступају на

позорницу Срби и Хрвати, који као најспособнији почињу привлачити сродна суседна словенска племена и натуравати им своје име, тако да се старо име словенско и многа пределна имена губе све више и више.

Име српско најпре је ношено и уздигнуто у области реке Лима и на горњој Дрини, заједно са рекама Пивом и Таром, у падинама реке Ибра и горње западне Мораве. У том планинском крају који доминира суседним долинама и одакле теку воде к Дунаву и Јадранском Мору, а где је и становништво грабило сваку згодну прилику да се спусти у плодније крајеве и низину, јесте колевка српске расе. Из тих крајева, из тако званог Новопазарскога Санџака и западне Србије, почиње током IX века снажна експанзија српског живља. Као и код српских племена у Јадранском Приморју (у Хуму и Травунији) тако се и у Рашкој, покрајини између Командурмитора и Новог Пазара, јавља кнежевска фамилија, која собом носи зачетак српске државне мисли. Користећи се борбом Византије са Сараценима, заснива кнез Властимир прву српску државу, дошавши одмах у сукоб с Бугарима, којима су Срби прекидали везу између покрајине Београда и Срема и Македоније. У тим првим временима опажа се јасна тежња српског племена да под своју заставу окупи и удаљенија сродна словенска племена и да избије на Јадранско Море. Кнез Петар Гојниковић распростире пред крај IX века своју власт над долином Босне и над земљом чувених морских гусара Неретљана, а након неколико десетина, половином X века, Чаславу полази за руком да под својом руком окупи у заједницу скоро сва околна српска племена и српска племена у Приморју, тако да се његова држава простирала од Јадранскога Мора па све до близу Мораве. Смрћу његовом распаде се и његова творевина. Босна удара засебним путем, а и српске области у Приморју настављају да живе ранијим самосталним, одељеним животом. Снажење Византије пред крај X и почетком XI века под Василијем II није допуштало стварање јаке српске државе, јер је Византијска Држава опасала српска племена са три стране, те се ранија заштита Византије претворила у тешку и несносну врховну власт. Ну када је Василије II умро и у Византији наступила малаксалост, која потраја све до доласка даровите династије Комненска (1081) изби свом снагом на површину тежња српског

племена да се ослободи византијске превласти. Током XI века формирају се у српским земљама два средишта са две династије. У Приморју, у покрајинама Дукљи, Травунији и Захумљу, завладала је кућа Стефана Војислава. И ако је дукљанска краљевина течајем XI века давала успешан отпор Византинцима, те за неко време била прва народна сила, ипак јој не беше суђено да окупи под своју заставу српска племена у унутрашњости Полуострва. Српске земље у Приморју нису биле у етнографском погледу оно што српске земље у унутрашњости (Рашкој и Србији). У Приморју је поред Срба било, нарочито у приморским градовима, Романа, који су били слободни грађани са градским аутономијама, остатцима старих римских муниципија. Осим Романа било је у Скадру, Уцињу и Бару и нешто Арбанаса, а сви они били су под снажним утицајем римокатоличке цркве, под другом културном сфером, сасма друкчијом од византијске, под коју су, силом географског положаја, потпала српска племена у Рашкој. Разлика та осећала се и доцније толико јако, да се приморске српске области у титулама првих Немањића оштро одвајају од унутрашњих српских земаља. Тако су, дакле, дукљански краљеви са својом престоницом у Скадру и дворovima код Бара и у Боци Которској ударили одвојеним путем од онога којим пођоше кнежеви источне области. Ови су првобитно били намесници Дукљанске Краљевине, а после велики жупани рашки, који својом енергичном акцијом против Византинаца бадише у засенак дукљанске краљеве.

Док је кнез Часлав заставу српског имена из Рашке носио у правцу северозапада, у долину Босне, и избио на запад, на Јадранско Море, морали су велики жупани рашки ударити другим правцем. На северозападу јавља се пред крај XI века други такмац, Угарска, која диже претензије на Хрватску Краљевину и Босну, показавши очиту намеру да избије на Јадранско Море. Стога се велики жупани рашки од краја XI века крећу у правцу југоистока, преко линије од Раса преко Звечана за Пећ, па продиру чак у Македонију. Рашки велики жупан Вукан, по свој прилици предак Немањића, показао је својим наследницима пут којим ваља да пођу. За њега је његова стара отацбина између Кома и Дурмитора и падина Ибра била и сувише тесна. Крај свега тога што је тада на византијском престолу седео даровити Алек-

сије Комнен, тежи Вукан да своју моћ распростре над српским племенима на Косову, Метохији, Хвосну и Пологу. Распрострањем своје политичке моћи ширио је он уједно и границе своје отаџбине. Ну ова велика задаћа није се могла лако извести. Византија са својом добро организованом војском, узорном администрацијом и доста сређеним финансијама, имајући при том на челу даровиту династију Комнена, давала је дуго успешан отпор груписању српских племена на северној државној граници. Нарочито је енергични цар Манујло умео да сузбије експанзивне тежње рашких великих жупана. Ну и ови опет (Урош II и Деса), користећи се незгодним међународним положајем Византије и наслањајући се на њене противнике Мађаре, Нормане и Млетке, успевају да згодном приликом збаци врховну византијску власт. Велики жупан Деса користио се уз то и слабошћу дукљанске династије, те је избио на Приморје. Њиховим трагом, само још више смишљено, пошао је Стефан Немања, заснивач династије Немањића и потоње моћи средњовековне Србије.

Првобитно удеони кнез у долини Топлице, доњег Ибра и Рашке (код Крушевца), успео је Стефан Немања да сузбије сепаратистичке тежње своје браће, па да уједини рашке земље у својој руци. Ну главни је значај Немањина рада у томе, да је он још више него велики жупан Деса увиђао потребу да Рашка изиђе из своје узане брдске колевке на Приморје, да српске земље старе Дукљанске Краљевине чврсто веже са унутрашњошћу српских земаља, које су имале богатих сировина за извоз. Али је Стефан Немања сем тога ишао и за тим да своју власт дефинитивно утврди у правцу југоистока, да коначно припоји рашкој земљи српска племена на Косову Пољу, Метохији, Хвосну и у оба Полога. Улазећи на тај начин у културну византијску сферу, прихватио је Стефан Немања, првобитно римокатолик, свем снагом православље, осећајући да му је поред оружја потребна и морална сила, да изведе тешку и велику задаћу. Његов најмлађи син Сава дао је организацију и независност православној цркви у очевој државној творевини, доприневши на тај начин да се српска народност већ онда почела идентификовати с православљем. Колико је организација православне цркве у Рашкој много помогла ширењу српске отаџбине на југ на рачун Византије, толико је она, поред етнографских и других разлога,

много ометала тешње приањање српских земаља у Приморју. Тако је, дакле, Немања у дуготрајној борби са Византијом, ослањајући се поглавито на противнике Византије: Угарску, Млетке и Немачко Царство, корак по корак изводио свој велики задатак. Полажући власт у руке својих наследника, Немања им је сем старе рашке земље предао Дукљанску Краљевину са градовима Скадром, Уцињем, Баром и Котором, за тим Косово Поље са сливом Ситнице и Лаба, покрајину Хвосно око Пећи и Дечана, крајеве Горњи и Доњи Пилот, кроз које је тада водио знаменити пут од Призрена ка Скадру.

Већ је, дакле, Немања потчинио под своју власт један део старог Арбана, чије је средиште била Кроја, са православном епископијом, а саставни његови делови оба Пилота, чије је становништво у то доба приањало уз православну веру. Тако је Немања доспео у посед Медовскога прегипа, одакле су из разних тачака: Котора, Бара и Скадра избијали попречни путови за уздужни пут Београд-Ниш-Цариград. Немања је, допирући на својим војним походима чак до реке Струме, неко време држао и Скопље, важну укрштајну тачку путова из Македоније, Бугарске, Србије и Босне, али је тек његову праунуку Урошу II Милутину пошло за руком да Скопље дефинитивно припоји српској држави (1282). Значај пута Београд-Ниш-Цариград Немања је такођер уочио, те је неко време држао у рукама и град Ниш. Када је немачка крсташка војска под царем Фридрихом I Хохенштауфеном марширала београдско-цариградским друмом, господарио је Немања једним делом ове важне балканске саобраћајне артерије. Тада је он нудио Немцима савез против Византије, знајући да ће Византијско Царство првом приликом хтети с њиме да разрачуна. Византијском победом на Морави 1190 морао је Немања уступити Византинцима Скопље поред Ниша, али Византија није могла осујетити уједињење српских унутрашњих и поморских земаља и померање државнога центра из старе Рашке на Косово и у Хвосно.

Наследник Стефана Немање, први краљ српских и поморских земаља, Стефан, не само да је сачувао очевину него ју је и унапредио. Владао је у бурном перијоду, када се старо стање на Балканском Полуострву потресало из основе, када се на рушевинама Византијске Империје формирају нове државне творевине. Због слабости династаје Анђела, која замени ди-

настију Комнена, и потпуно несређених војних и финансијских прилика у Царству, формира се пред крај XII века снажно Друго Бугарско Царство, француски крсташи под утицајем Млетачке Републике скрећу с првобитног правца, руше Византију, те већ одмах на почетку стварају слабо Латинско Царство, док опет грчки елеменат ствара један центар у Малој Азији у Nikeји, а други у Епиру. Угарска Краљевина пак тежи да што ширу основу стече у Јадранском Приморју и да свој утицај под заштитом папства оснажи и у самој Србији. Кроз све те мене и неприлике Стефан Првовенчани не само да је мудро извео државни брод на чистину, него је у споразуму с братом Савом изузео српску цркву испод јурисдикције охридскога архиепископа, основавши самосталну архиепископију у Жичи. Утврдивши још боље православље, допринео је он много да се српско име оснажи и ојача у југозападним крајевима српске државе. Нарочито је од интереса његов однос према Арбанасима, од којих је од времена освојења оба Пилота и скадарске области приличан број доспео под врховну српску власт.

О Арбанасима, полуроманизованим потомцима илирскога племена Албана, не чује се ништа у првим столећима средњег века. Тек од XI века помињу их византијски писци у брдовитим крајевима између Скадра, Драча, Дебра и Призрена. Да се о Арбанасима кроз толике векове ништа не чује разлог је био тај, што они никада нису иступили као једна политичка целина. Вековима живе они као сточари по својим планинским насељима, катунима, из којих се полако развијају арбанашка племена, подвојена у две велике говорне области, Тоске и Геги, који се међусобно не разумеју. Сточарство и на даље остаје њихово главно занимање, тако да назив Арбанас у српским средњевековним споменицима чешће пута добива економно значење, означава пастира а не Арбанаса по народности, сличан случај као и са Власима, како су средњевековни Срби називали обично пастире.¹

¹ Добро обавештени византијски писац из XV века Халкондил каже да су сви Арбанаси пастири и да немају стална боравишта (*εἰς τὸ γένος τοῦτο νομάδες ἄπαντες, καὶ οὐδαμῆ σφίσι χρόνιον τὴν διατριβὴν ποιούμενοι*), а тако исто добро обавештени савременик Халкондилов Кривоул каже, да Арбанаси од вајкада живе као пастири без икаква поретка

Од како су Срби освојили Скадар и оба Пилота, који су онда били много већи од данашњих Пулата, почињу њихове живље везе са арбанашким елементом. Словенска топографска номенклатура данашње северне Арбаније у средњевековним споменицима показује како је била жива и интензивна колонизација српска у овим крајевима. Са српском државом ширила се и српска народност, којој Арбанаси нису давали отпора, јер су били неорганизовани и покретни, а и вера им је тада, бар онима у оба Пилота, била заједничка православна, док су они у околини Скадра и у Скадру потпадали под римокатоличку барску архиепископију, која је опет била под српском влашћу. Тада, када је Стефан Немања освојио један део покрајине Арбана, користећи се грчком слабошћу, истиче се у грчком делу Арбана између Арбанаса неки Прогон. Његови синови били су Гин и Димитрије, који је водио преговоре са папом Иноћентијем III око тога да свој крај Арбанаш потчини римокатоличкој цркви. Резултат ових преговора не зна се, али је факат да је Димитрије убрзо по том наносио штете римокатоличкој архиепископији у Драчу. Интересантно је међу тим да је овај Димитрије ступио у тесне везе са српским великим жупаном Стефаном, потоњим првовенчаним краљем, узевши за жену кћер Стефанову Комнину. Српски утицај у арбанашким крајевима није престао ни после смрти Димитријево (од прилике 1215), јер је старешина Арбана под врховном влашћу деспота епирског Теодора, севаст Григорије Камонас, узео за жену удовицу Димитријеву, Српкињу Комнину. Па и доцније, за владе краља Уроша I, није престајао српски утицај у Арбанији, јер је поглавица једног дела Арбаније Голем имао за жену ћерку Комнинину. Од Српкиње Комнине вуку лозу Аријанити Комнини, који се јављају у Арбанији крајем XIII века, и играју видну ролу онде током XIV и XV века. Први почетци, дакле, арбанашке историје тесно су везани за српско напредовање у крајевима данашње северне Арбаније. Везе Арбанаса са Србима током XIV и XV века толико су интимне и снажне да су српски језик

и организације (*νομάδες οἱ πλείους αὐτῶν καὶ αὐτόνομοι, καὶ ἀβασιλευτοὶ ἐκ πολλοῦ*). Ђорђе Франца, опет писац XV века, каже, да су Арбанаси народ веома рђав и сваком злу склон (*τὸ κακίστον καὶ ἀνοφελέστατον τῶν Ἀλβανικῶν γένος*).

и култура, како ћемо даље видети, потпуно завладали на дворовима арбанашке господе.

Влада краља Стефана Уроша I. (1243—1276) значајна је стога што је он први био који је почео преко Саса из Ципса да експлоатише богате руднике Србије. Од његова времена датира живљи трговачки полет у Србији и с тим у вези формирање нових тргова и вароши, понајвише у близини рудника. Снажећи се с дана у дан финансијски, могла је Краљевина Србија успешно да пође даље оним путем, који јој је указао Стефан Немања. Пошто је под Немањом центар државнога живота померен био из Рашке даље на југ, на Косово, те се према томе и средиште црквеног живота померило из Жиче опет даље на југ, у Пећ, природно је да је Урош тежио да припоји својој држави српска племена у плодним котлинама Македоније. Урош I користио се суревњивошћу и борбом тадашња два политичка грчка центра у Никеји и Епиру, те је за неко време заузео био Скопље, Прилеп и Кичево. Ове нове тековине није могао одржати према енергичном цару Јовану Палеологу, који је рестаурисао власт Византинаца у Цариграду. Али што није могао он, учинио је његов даровити наследник Стеван Урош II Милутин (1282-1321). Он је још боље него Урош I умео експлоатисати богате руднике српских земаља, због чега је развој вароши и тргова у српским земљама доспео до неочекивана полета. Имајући на расположењу богата материјална средства, формирао је Урош II Милутин јаку стајаћу војску из најамника, тако да је Србија постала првом силом на Балканском Полуострву. Наслоњен на Анжуанце, противнике Палеолога у Византији, почео је Урош II у почетку владе освајати на рачун Византије. Он поседе горње Повардарје Овче Поље и поречје Брегалнице, па заузео и знаменито Скопље, камо премести своју престоницу. Његове су трупе убрзо за тим 1284 заузеле Пореч на Тресци, Кичево и Дебар, а у Јадранском Приморју завладао је Урош II читавим Медовским Заливом, тако да је српска граница већ тада захватала крајеве јужно од ушћа реке Ишми, те се приближила била анжуанској територији око Драча, који је такођер након неколико година доспео у руке краља Уроша II Милутина. Колику је велику моћ имао краљ Урош II на Јадранском Приморју лепо се види из казивања једног савременог италијанског писца који каже, да српски краљ има у

Приморју на 250 миља¹. Снажан положај Уроша II опажа се и на млетачкој званичној титулатури: „Urosio Servie, Chelmie, Dioclie ac Albanie regi illustri.“

Интересантно је да се у изворима нигде не бележи да је Урош II приликом освајања крајева у данашњој северној Арбанији наишао на отпор арбанашких племена. Судићи према доцнијим пријатељским односима између Стефана Душана и Арбанаса, биће да су Арбанаси ишли на руку и Урошу II у његовим освајањима, јер им је тешко било подносити грчко господство у Арбанији. Положај Арбанаса пак у српској држави био је повољан. Њих је врховна државна власт пуштала да живе својим старим уобичајеним начином живота, не притискујући их сувише великим дажбинама. Због тога је и појмљиво да у изворима нигде не читамо о каквим сукобима између српског и арбанашког живља, док се у XIV веку у изворима чешће чује о сударима између арбанашког и грчког становништва, сасма друкчијег по култури и начину живота, поглавито грчког становништва у Епиру и Тесалији, међу које се од краја XIII века почињу насељавати планинци Арбанаси са севера.

Краљ Урош II постао је тако прва политичка сила на Балкану. Нарочито је његов притисак осећала Византија. Осећајући се слабим да српског краља учини безопасним, гледао је византијски цар Андроник II да сродничким везама привеже краља за себе. У ту сврху одредио је цар Андроник своју кћер Симониду, још дете, за жену српском краљу, који је дотле био више пута жењен и већ прилично зашао у године. Интересантне белешке о тим преговорима оставио је царски изасланик Теодор Метохит. Али су његове белешке у толико још од већег значаја, што нам дају врло живу слику начина живота на краљеву двору у Скопљу и тадашњих културних прилика у Србији. Колико су само култура и финији и суптилнији начин живота у Србији напредовали за неколико десетина година од времена Милутинова оца, Уроша I, чији је двор описао старији Византинac Пахимер! „Цео двор, вели Метохит, блисташе свиленим и златом украшеним намештајем. И сам краљ беше веома лепо укра-

¹ Il re di Servia, che tiene terra a marina del Golfo Adriatico, che si stende per 250 miglia circa.

шен накитима. Око тела имао је више накита од скупоценог камена и бисера, колико је год могло да стане и сав је трептио у злату. Окружен је био својим одабраним људима, и све је у опште било што лепше уређено и украшено. Укратко речено, све беше удешено по ромејском укусу и по церемонијалу царског двора.“ Тадашњи најглавнији културни центар источне Европе вршио је заиста снажан утицај на духовну и материјалну културу младих и свежих словенских народа, али се већ тада српски дух није задовољавао само простом имитацијом, него се опажа и тежња за самосталним стварањем и у књижевности, законодавству и архитектури.

Наследник Уроша II Стефан Урош III Дечански, ударио је стопама свога оца, те је проширио државне границе даље на југ, заузевши тврди град Просек на Вардару, данашњу Демир Капију. Тако је он своме сину Стефану Душану омогућио даље продирање у правцу Солуна.

Користећи се слабошћу Византије, у којој су владали унутрашњи немири и борбе око врховне власти, узимао је Душан из године у годину византијске провинције. На северозападу Балканског Полуострва умео је Стефан Душан вешто да искористи борбу између Млетака и Угарске око далматинске обале, те се носио мишљу да припоји својој држави српска племена у Босни и на далматинском приморју. Стефан Душан је одмах првих година своје владе почео офанзиву према Византији, заузевши и задржавши у својој руци важне позиције Струмицу и Прилеп. Пошто се нагодио са Византијом (1334), обратио је Стефан Душан особиту пажњу неосвојеним арбанашким крајевима. Као и дотле, живео је арбанашки народ старим, пастирским начином живота, пљачкајући овда-онда околину грчких вароши и тврђава, због чега је стално био у завади с грчким елементом. Непријатељство између Грка и Арбанаса заоштрило се још више када су Арбанаси показали јасну намеру да заузму равнице у Тесалији и да се настане у близини Канине Берата и Авлоне. Тада се код Арбанаса истиче породица Топија, којој је аргатовало арбанашко насеље између река Шкумби и Мата. Фамилија Топија и још неке незнатије главарске арбанашке породице колебале су се у то доба између Срба, Грка и напуљских Анжуанаца, који су такођер подизали претензије на неке крајеве у арбанашком приморју. Али је Стефану Душану ипак пошло

за руком да придобије симпатије арбанашких главара и народа, којима за цело није био непознат погодан положај Арбанаса у српској држави. Тако је Стефан Душан без велике муке за кратко време заузео неке важне позиције у средњој Арбанији. Јуна месеца 1343 дао је Стефан Душан повластице граду Кроји, средишту средњевијековнога Арбана и седишту епископа, одакле се види како је Стефан Душан концесијама и привилегијама умео придобити за себе арбанашке главаре. Душан је у исто време у споразуму са византијским генералисимумом Кантакузеном, потоњим царем, напредовао у Македонији, заузевши Воден, кључ на путу од Солуна за Охрид, Струмицу, Мелник и Охрид, где је потврдио права тамошњем православном архиепископу. С јесени 1345 наставио је Стефан Душан освајања у данашњој јужној Арбанији. Он заузео Берат и Авлону, а у Македонији Костур и Бер, после чега се српским трупама предаде у октобру и Серез, кључ на путу од Солуна за Цариград. Источно одатле заузеше Срби Драм, Филипи и Орфано у приморју.

У свима освојеним градовима поставио је Стефан Душан српске посаде и уредио српску администрацију. Ну он је ипак зато грчком становништву у градовима потврдио његове старе повластице, показавши да онде не мисли предузимати никакве важније измене. Имајући у рукама највећи део Балканског Полуострва и велик део грчког становништва у својој држави, sazрела је у њему, одмах после заузећа Сереза, мисао да се прогласи царем, да освоји и остатак Византијскога Царства, у коме су водили борбу о власт мати нејакога цара Јована Палеолога и узурпатор Јован Кантакузен¹. С пристанком српскога сабора крунисао се Стефан Душан о Ускрсу 16 априла 1346 потпуно по византијском церемонијалу за цара, пошто је претходно архиепископа српског Јоаникија прогласио за патријарха с приволом бугарскога патријарха у Трнову и архиепископа у Охриду. Од тога доба пише се он у грчким повељама „*ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ῥωμανίας*“, у латинским, „*imperator Raxie et Romanie*“, а у српским, „цар всем Србљем и Грком и западнеј стране, реку же Алванији и Поморију и всему дису.“

¹ Стефан Душан потписује се одмах по заузећу Сереза *καθ' ἑαυτοῦ καὶ αὐτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ῥωμανίας*.

Сада, када је Стефан Душан иступио као прејемник византијских царева, ваљало је и нови царски двор удесити потпуно по византијском начину. Нови цар окружио је себе новим дворским особљем, које је добило византијске титуле и византијско скупоцено одело. Најближи сродници владаоцима и старешине српског племства добише титуле деспота, севастократора, ћесара, а сем тога и намесништва у појединим областима.

Снажна експанзија српске државе, која је од освојења Етолије, Акарнаније и Тесалије обухватила две трећине Балканскога Полуострва, захтевала је да се фиксирају правне одредбе из области државнога и казнога права. Византијска држава и византијско право беху само наставак римске државе и римског права, а и византијско друштво беше друкчије него српско, строго подељено у друштвене класе. И сада када је пришло ново грчко становништво, осетио је Стефан Душан потребу да изда законик, у коме ће поглавито обрађено бити државно и кривично право. За грађанско право служио је Византијски Прохирон, придодан Крмчији (зборник канонскога права), и као правно упуство Синтагма Матије Властара, преведена с грчкога за владе Стефана Душана (око 1347—8). Тако је Стефан Душан овим систематским зборником правних одредаба оставио трајан спомен свога сјајног владалачког рада, а уједно и високе културе, коју је тада достигао био српски народ.

Стефану Душану иде част да је он први био који је увиђао опасност од Турака. За време грађанских ратова у Византији учествовале су и турске трупе као савезници Кантакузена. Српске трупе које су помагале цара Јована Палеолога потучене беху од Турака код Димотике, а Турци се убрзо за тим утврдише 1354 у Галипољу. Стефан Душан уочио је значај овога чина, те је, мислећи непрестано на освојење Цариграда, налазио да је претходно потребно потиснути Турке из Европе. У ту сврху преговарао је он с папом Иноћентијем VI, молећи папу да га именује врховним хришћанским капетаном против Турака. Папа је радо прихватио предлог Душанов, а Душанову одлуку радосно је поздравео и цар Карло IV, који је баш тада (у фебруару 1355) путовао у Рим да се онде крунише царском круном. У писму цару Стефану Душану поздравља цар Карло IV Душана као „дра-

гога брата“, с којим је везан не само заједничким позивом владаоца, него и „племенитим словенским језиком“¹. Али се велики планови освојења Цариграда и покретања крсташке војне не испунише. У најбољим годинама преминуо је цар Стефан пред крај 1355, оставивши своје младом наследнику, цару Урошу, огромне територије и охолу и обесну велику властелу, коју је једино Душанова снажна рука умела држати под собом. И сада када је снажна рука престала делати, кренуше велика феудална господа сваки на своју страну. Као што су у Франачкој Држави краљевски чиновници постали током времена самостални господари у својим службеним окрузима, тако се и Душанови намесници, подносећи тешко врховну централну власт, начинише независнима у областима које им је Стефан Душан дао на управу. Велика и недавно проширена држава из темеља је потресена била сепаратистичким тежњама феудалне госпде, и када се на источном обзору указала нова, добро организована војничка сила, велика, али разједена српска држава није могла дати потребна отпора и стање ствари на Балканском Полуострву изменило се потпуно у току неколико десетина година.

Српска држава зове се у средњем веку Србље, Српска Земља и Србија, на западу Sclavonia, Rassia, Rascia, а у Византинаца зове се она земљом Трибала или Далмата. Титула је српског краља: „краљ српски“, „краљ все српске земље“, „краљ српске (рашке) земље и поморске“, или се у опширнијој краљевској титули набрајају поморске земље: Диоклиција, Травунија, Захумље.

Држава је подељена била на жупе, којима су стајали на челу жупани, обично старешине угледних фамилија у жупи, а жупа је била подељена у села, у коме је опет била најмања управна јединица кућа. Становништво једне жупе имало је заједничка права и заједничке дужности, што је све регулисано било на жупским зборовима. Друкчију су организацију имале пограничне жупе, које су се звале крај, крајина или крајиште.

Као и у франачкој тако и у српској сведњовековној

¹ „Eiusdem nobilis slavici idiomatis“, „eiusdem generosae linguae sublimitas“.

жави није било сталне престонице. Овој нестаљности престонице свакако да су били узроци економне природе. Све до половине XIII века сматрала се као главна престоница Рас, западно од данашњег Новог Пазара, а за тим се престоница помера у околину Шар-планине, на југ Косова Поља, док се, најзад, није стално сместила у Скопљу. Српски владаоци проводили су зиму обично у Приморју а лето у планинама, као у Оногшту, у Брскову на Тари, у Брњацима у изворишту Ибра, у Сјеници, Дугом Пољу, Дежеву северозападно од Раса, у граду Јелечу на планини Рогозни, у Врхлабу и тако даље. Омиљене престонице беху Приштина, Пауни, Сврчин, Неродимља на Косову Пољу, па онда у Призрену, где је био царски двор Рибник, на подножју Шар-планине. Чувен је даље био царски двор испод скадарске тврђаве на обали реке Дримца (Кира), који се још 1416 помиње у млетачким споменицима као „la corte de lo imperador“. Познат је даље царски двор у Котору, а помињу се владарски двори и у Пологу (Тетову), Прилепу и Серезу.

Као и у другим средњевековним државама тако је и у српској владалац врховни војсковођа, судија, законодавац, управник и заступник земље према иноземству. Њему дугује становништво покорност и разне личне услуге.

Што се тиче реда наслеђа престола опажа се борба између старијега принципа сенијората, по коме право наслеђа припада најстаријем члану владарске породице, и млађега принципа примогенитуре, по коме право на престо припада најстаријем владаочевом сину. Ну српски владаоци су као и средњевековни Капетовићи у Француској принципу примогенитуре тако осигурали победу, што су свога најстаријега сина именовали још за живота себи за наследника. Као и код Мађара, тако је и српски престолонаследник чешће носио титулу „млади краљ“, и добивао би, као и у Угарској, извесну територију на управу, обично Приморје, али се одатле нису развиле удеоне кнежевине, као што је био случај у средњевековној Русији.

Заступници владаочеви у жупама били су у једно исто време и управници, и судије, и заповедници локалних трупа. Једино су финансијски послови поверавани самосталним чиновницима. У Душаново доба пак одваја се правосуђе од администрације. Стефан Душан именује поред намесника у

провинцијама и судије, који врше правосуђе у случајевима које је владалац себи задржао као искључиво свој резерват (особито у казненом праву). Иначе су, као и у западној феудалној Европи, становништву у грађанским споровима судили духовни и светски земљевласници, служећи се у том послу преводом византијских правних зборника.

Владаоци окружени беху дворским достојанственицима (владалци двора краљева), из којих се током времена развило службено племство, јер код Срба првобитно није било племства. Ови достојанственици имали су велик утицај на државне послове, а тако исто велик утицај имао је и државни сабор, на коме беше заступљено духовно и световно племство. У старој српској држави било је две врсте племства: властела и војници, потоњи властеличићи. Има велике разлике између њихових права и повластица, али се обе ове властеоске класе укупно оштро одвајају од осталог становништва, које је, као и у западној Европи, имало само велике дужности и обвезе, а права скоро никаквих. Они, који нису ни властела ни свештеници, зову се себри, међу којима је било и слободних и сасвим независних људи. Налик на колоне у западној Европи били су насељеници, меропси, или парики (*παροικος*) у старијим повељама српским. То су сељаци, лично такођер слободни, али су држали земље као својину, само су за њу дуговали господарску работу, па су ту земљу могли „с теретом господарске работе и продавати“. Потпуно су бесправни отроци, робови, који су по Душанову законнику „вечна баштина“ властелина или сопственика земље. Као и на западу тако се и у старосрпским споменицима срећемо с ослобођењем робова, које власници предузимају највише из религиозних побуда. У ред сокалника иду већином поповски синови и занатлије.

Велик део старосрпског становништва чинили су пастири, звани Власи, који пут и Арбанаси, и њима се насупрот стављају земљорадници „земски људи“ или „људије земљане“, или „Србље“, како су тада називали земљораднике. Друкчије је било организовано земљорадничко, а друкчије пастирско село, које се зове катун, као што у опште беше великих разлика у правима ова два друштвена реда.

Србија је у првим столећима средњега века била првенствено сточарска земља. Ну када се доцније од Немањића

средиште државнога живота спустило на југ, на плодно Косово Поље, у Метохију и оба Полога, почео је српски народ да се интензивније бави земљорадом. А када су се од половине XIII века, како је речено, почели марљиво и с планом да експлоатишу српски рудници, кренули су промет и трговина невероватним кораком напред. Обично се у близини рудника са саским рударима формирају тргови са колонијама дубровачких, млетачких, италијанских и угарских трговаца.

Најважнији трговачки посредник између Србије и Запада био је Дубровник, који је широм српске земље у сваком знатнијем трговачком центру посејао своје колоније. Из Србије су се извозиле сировине као: жива стока, поглавито за Апулију, јагњеће и бивоље коже, коже од различите дивљачи, сало, сир и вуна. Чувене су биле јегуље из Скадарског Језера, које су се особито радо трошиле на Западу. Важан извозни артикал било је дрво, које је налазило пијаци у Сицилији и на Малти, па онда дрвени угаљ, дуге за бурад и т. д. Даље се у великој количини извозиле руде, као: злато, сребро, олово, железо и цинобер. Жито се слабо извозило. У Србију су, највише преко Дубровника и Млетача, увозили производе италијанске текстилне индустрије од вуне, лана, памука и свиле, већ ређе пореклом из Фландрије. Доцније су увожени радо и производи дубровачке текстилне индустрије. Особито важни увозни артикли били су: поморска со, шећерлеме, зачини, јужно воће, оружје, коњске опреме и т. д.

Најстарије тржиште у средњовековној Србији било је Брсково, код Колашина на Тари. У њему је био чувен рудник и ковница новца, а сем тога и велике трговачке насеобине Дубровчана и Которана. Много похађан беше трг Брвеник на путу од Приштине за Топлицу, у коме је особито заступљена била колонија Которана. Знаменито трговачко место беше Трепча, једну миљу североисточно од Вучитрна, а тако исто и Рогозно између Раса и Бањске. Читав тај планински крај са рудницима зове се у италијанским споменицима *montagna dell' argento*. Али је без сумње најзнатније рударско и трговачко место средњовековне Србије Ново Брдо. Средњовековни писци од реда истичу богатство његових златних и сребрних руда. Познати француски путник XV века.

Бертрандон Брокијер, слушао је да новобрдски златни и

сребрни рудници избацују чист годишњи приход од 200.000 дуката¹ У Новом Брду, чије рушевине леже у изворишту у источне Мораве, близу границе врањскога округа, имали су сем Дубровчана и Млечићи своју колонију. Ту су се осем њих окупљали и трговци из Софије, Сереза, Солуна, Једрена и Цариграда. Западно од Новог Брда, а у близини Лиљана, било је познато рударско место Јањево, а с оне стране Шар-Планине Кратово, чији су бакарни и сребрни рудници радили још и у XVI веку. Њих је половином XVI века давао под закуп скопски санџак имућној српској породици Пепића из Кратова.

Нагли полет трговине и интензивно експлоатисање рудника умножило је приходе краљевске благајнице, што се особито опажа за владе краља Милутина и цара Стефана Душана. Имајући богате приходе, давали су српски владоци и владарке богате поклоне црквама не само у Србији, него и у Св. Гори, Цариграду, Јерусалиму па и у Доњој Италији, на пример цркви св. Николе у Барију, где се још и данас чува слика св. Николе, поклон краљице Јелене, матере краљева Драгутина и Милутина. Али су српски владоци подизали и многе задужбине, које се као и српско државно средиште померају са севера на југ. На некојим од тих грађевина опажају се утицаји византијске и романске архитектуре, чему је разлог положај Србије између тадашња два културна центра: Рима и Византије. И ако је византијски утицај од пресудна значаја, ипак се у другој половини XIV и првој половини XV века јасно опажа тежња за самосталним стварањем. Исто важи и за црквено сликарство, где се такођер поред византијског и романског утицаја (на пример минијатуре Мирослављева еванђеља) опажа тежња за самосталним стварањем.

Оставивши на страну старије, по сбиму свакако незнатније Немањине грађевине, као цркву св. Ђурђа у Расу, св. Николе у Топлици и његова брата Срацимира у Градцу на

¹ Споменути Кривовул, на пример, каже да се у Новом Брду ваде грдне количине сребра и злата (*οὗ δὲ καὶ ὁ πλεῖστος ἄργυρος καὶ χρυσὸς γεωργεῖται ἀνορυττόμενος*). Дука, писац XV века, зове Ново Брдо због његова богатства и трговине мајком вароши у Србији (*αὐτὸς т. ј. Мухамед II) δὲ ἀπόραξ ἐκείθεν ἔρχεται εἰς Νοβόπριδον μητέρα τῶν πόλεων*).

западној Морави, споменућемо дивну грађевину манастир Студеницу, која по основи има византијски, али по архитектонским спољним облицима има романски карактер. На овој грађевини нарочито су чувени са свога орнаменталног богатства портали и прозори. Чувена је даље грађевина романскога типа Жича, у којој је била смештена архиепископија до половине XIII века. На грађевини краљице Јелене у Градцу од тесаног камена, северно од Рашке у близини Брвеника, огледају се утицаји три стила: византијског, романског и готског. За Бањску цркву краља Уроша II Милутина, подигнуту у близини пута из косовске Митровице у Нови Пазар а грађену у романско-византијском стилу, каже један признат стручњак да се „како по својој техничкој и конструктивној савршености тако по лепоти и богасту, савршености и прецизности израде орнаментике споља, може ставити на прво место од свих српских црквених грађевина свију времена.“ Грачаница, опет задужбина краља Милутина на Косову Пољу, грађена је у византијском стилу. Чувена је даље црквена грађевина Дечани на изласку Дечанске Бистрице у котлину Белог Дрима, са утицајима византијског и романског стила, али и са траговима ренесанса. Судаћи по описима, знаменита морала је бити грађевина Стефана Душана код Призрена, обдарена многим имањима и селима од Шар-Планине па све до Јадранскога Приморја. Краљ Урош II обновио је из основа манастир св. Ђурђа на Серави код Скопља, а српски владоци обновише и украсише живописом манастире у Нагоричину, Гостивару, у Трескавцу код Прилепа, стари Лесновски манастир, манастир св. Јована Продрома на гори Меникејској код Сереза, па чак и неке манастире у Тесалији. Најпосле ћемо споменути чувену Немањину задужбину Хиландар у Св. Гори. Сви ти манастири били су црквено просветна средишта. У њима се неговала тадашња књижевност, рађена по узору на византијску, али већ пред крај Немањићског периода са очитом тежњом за самосталношћу. Набројане најглавније црквене грађевине највиднији су знак тадашње високе културе и оците способности за даље стварање и усавршавање. Српско неимарство, које почиње под утицајима византијске и романске архитектуре, еманципује се све више и више. „Ми видимо, вели руски академик Кондаков, да се област праве византијске уметности ограничава на цариградски крај, на узан реон,

који на северу долази до Једрена, а на западу у најбољем случају до Дrame, а да све остало није више област византијске, него грчко-словенске уметности. Карактерно је у овом случају то, што све оно, што су Словени унели, носи несумњиво отисак српског утицаја“. Па тај лепо развој ометен је био после смрти Стефана Душана, када су сепаратистичке тежње српске властеле однеле победу над идејом централизма, а потпуно заустављен навалом османских Турака, којима разједена Србија није могла дати успешна отпора.

Напред је назначено да Немањићи, противно византијским владаоцима, нису били апсолутни господари, јер су на државне послове имали доста утицаја дворски достојанственици и државни сабор, у коме су једино заступљени били властела и високо свештенство. Није чудно онда да су велика господа српска после смрти Душанове одрекли послушност врховној државној власти и формирали властеоске територије. Ово су они могли извести тим пре, што су се о врховну државну власт отимали син Душанов Урош и Душанов брат по оцу Симеон. Не само син Душанов, Урош, него и стриц му Симеон узне звучну царску титулу: *Συμεών... βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτορ Ῥωμαίων καὶ Σερβῶν καὶ παντὸς Ἀλβάνου Ὀύρεσις ὁ Παλαιολόγος*. Интересантно је да за време распадања српске царевине Арбанаси апсолутно ни један једини пут не покушавају да се одвоје у засебну државну целину, као што је, на пример, био случај с прилепским жупаном Вукашином, потоњим краљем, његовим братом депотом Угљешом, кнезом Лазарем, Војиславом Војновићем и др. Арбанаси и даље живе својим вековним издвојеним племенским начином живота, не осећајући ни најмање потребе нити имајући смисла за какву ширу заједницу. Они немају способности да се уздигну до појма народности. Племена са својом унутрашњом организацијом (савет старца-пљеченија и збор породичних представника-кувен) чини одвојену засебну целину, и што је преко границе племенске територије сматра се као страна, туђе непријатељско. Верске разлике (православни и римокатолици, којима су после дошли мухамеданци) и велике језичке разлике у говорима северне групе (Гега) и јужне групе арбанашких племена (Тоска) још су више подвојиле арбанашка племена, тако да о арбанашком народу као целини у прош-

лости, исто као и данас, не може бити говора. Запазили су то, у осталом, и стари писци, као на пример Кантакузен из XIV века, који каже да Арбанаси живе као пастири по својим навикама (*αὐτόνομοι νομάδες, Ἀλβανοὶ ἀβασιλευτοὶ*) никако не марећи за живот у варошима (*πόλιν οἰκοῦντες οὐδεμίαν*). Али не само да арбанашки народ нема осећања да се издвоји у неку засебну целину, него чак није могао да избаци из своје средине људе, који би у своје руке узели ствар Арбанаса. Политички фактори у крајевима где Арбанаси живе или су Срби, или странци, или Арбанаси, на које је српска култура толико утицала да они мисле и осећају српски.

Још за време краљевања Стефана Душана истиче се као власник области између река Мата и Шкумби Танусије Топија. Ну породица Топија није била арбанашка, него анжуанскога порекла, како они сами то истичу.¹ Грчкога су порекла арбанашка властела Спани код Дривоста и Скури код Драча.

Када је Стефан Душан овладао крајевима, у којима су живели Арбанаси, поставио је онде своје намеснике. У средњој Арбанији са Авлоном и Бератом поставио је он за намесника свога шурака деспота Јована Комнена Асена. После смрти Душанове остаје деспот Јован и даље на управи средње Арбаније, а од 1366 наслеђује га у господству његов син Александар, који издаје српске листине, у којима се назива „господинџ Канинџ и Авлонџ“. Изгледа да Александар није оставио за собом потомака, јер га у господству ове територије наслеђује 1372 Балша Балшић као муж Александрове сестре Комнине. После Балшића господује у средњој Арбанији опет Србин Мркша Жарковић (1396-1414), који је узео за жену кћер Балшину Руђину. Овај Мркша пак био је син властелина зетског Жарка Мркшића, који је имао за жену Теодору, сестру Драгаша и Константина Дејановића. Када је Мркша умро, водили су Млечићи преговоре с његовом женом Руђином да им уступи Кнежевину Авлонску. Али су их Турци предухитрили, пошто 1417 освојише Авлону, Канину,

¹ Натпис у цркви св. Јована Владимира код Елбасана, коју је 1381 обновио из темеља прејемник Танузидеј Карло Топија, који сам за себе каже да је крвни рођак францускога краља (*ἀνεψιὸς δὲ καὶ ἐξ ἀίματος ἕγγυος τῆς Φραγγίας*).

Берат и Пирг на ушћу Девола. Тако је, дакле, арбанашко становништво Авлонске Кнежевине непосредно испод српске власти дошло под турско господство.

Северно од Авлонске Кнежевине, у области која се протезала од реке Шкумби па до ушћа Бојане и Скадра, где је почињала област српских династа Балшића, владао је без икаквих неприлика млади Цар Урош. У млетачким споменицима спомиње се тај крај под непосредном управом српскога цара (*imperator de Sclavonia*). Када је настао расцеп српске државе, арбанашко становништво и не помишља да се одваја од државне заједнице. Тек последњих година Урошеве владе истиче се у том крају Карло Топија, француског порекла. Он долази у сукоб с Балшићима, који теже да своју власт распростру с леве стране реке Мата. Али је Топија успео одржати се против Балшића, па је у општем државном расулу захватио 1368 и Драч. Ну Карло Топија је потпуно подлегао утицају српске културе. Поштујући успомену дукљанскога краља св. Јована Владимира, заштитника града Драча, обновио је он из основа цркву у близини Елбасана, у којој су почивале моћи овог српског светитеља. У цркви је Карло Топија дао поставити српски натпис који овако гласи: „Сию светѣ цркъвѣ светаго Иована Владимира створи Карлъ Теопимъ господињъ рабъньски въ **КВ** лѣто господства своего и сврши ю въ лѣто **КД** господства своего.“

Карла Топију наследио је његов син Ђорђе, који је нешто више од две године господарио овом облашћу, па је онда у добром делу данашње северне Арбаније с градом Кројом господовао зет Карла Топије Србин Константин, син Ђорђа Балшића. После Константина јављају се у данашњој северној Арбанији Кастриоте, за које писци XVI века, Спандуцино и Мусаки, изреком кажу да су били српскога порекла. За ово као да говори и српски писано писмо Ивана Кастрјоте, оца славнога Скендербега, омиљеног јунака наше народне песме, које овако почиње: „Вера моја господина Ивана и мојих синов свакому трговцу владуштаго града Дубровника, који усхоће доћи у моју земљу и т. д.“ Али не само да су се Кастриоте служили српским језиком него и остала господа у крајевима са арбанашким живљем, као деспот Јован Комнен, његов син Александар, Карло Топија, Балша Балшић, Мркша Жарковић и жена му Руђина, Дукађини и т. д. Колико је у

средњевековној Арбанији био јаки утицај српске културе, српског језика и српске канцеларијске праксе најбоље се види из једнога писма Дубровчана цару Сигисмунду од 1434 године. У том писму јављају Дубровчани цару како Андрија Топија, господар у арбанском приморју, има само српске писаре, који знају само српски језик и српско писмо, због чега се он, када цар на њега управља латинска писма, мора да обраћа латинским писарима у Приморју, те се садржина царских, латински писаних писама не може одржати у тајности; за то нека цар Топији у будуће пише писма само српским језиком.¹ Споменућемо још да је у Арбанији било и књижевног, управо преписивачког рада, само се тим послом нису бавили Арбанаси него Срби. Познат је препис хронике Ђорђа Хамартола, чији се преписивач у два маха сетио свога господара са ускликом „Помози господи Карлу Теопији“, а исти се Карло Топија помиње и у запису „грешнога Дамјана“ у рукопису Народне Библиотеке у Београду. Српски културни утицај, дакле, био је од снажног утицаја и на династе у Арбанији и на широке слојеве арбанашкога народа, зашто, између осталог, нека послужи као доказ и култ српскога светитеља св. Јована Владимира не само у околини Елбасана него и код неких северних арбанашких племена. Али благотворни утицај српске културе прекинут је био турском најездом са истока, која је и у средини арбанашког живља изазвала велике промене.

Са пропашћу балканских хришћанских држава, особито српске деспотовине у XV веку, почиње снажна емиграција на север српског елемента из старих српских класичних земаља. Сеоба српског елемента у јужну Угарску особито је била интензивна за владе угарскога краља Матије, који у једном писму од 12. јануара 1483 каже, да је за последње четири године прешло у Угарску 200.000 Срба. Тако су ови Срби појачали број ранијега српског становништва, које су

¹ *Preterea hic dominus Andreas Topia, in partibus maritimis residet, cui opus est pro literis quas ad eum latine scribit pretacta majestas, recurrere ad cancellarios Latinorum residenciam ad ipsas maritimas partes, quia ipse nisi Sclavonos cancellarios habet et scientes sclavicam linguam et litteram. Ex quo dubii sumus, sub quanto secrero transeat, quidquid ad ipsum latine scribitur, quod dubium cessaret, si sclavice ad eum et alios scriberetur et in posterum scriptum fuerit*

српски деспоти насељавали на својим пространим добрима у Угарској. Краљ Матија је овим Србима, који су му бранили јужне границе од Турака, дао као добрим ратницима нарочите привилегије, што је идућих година изазивало само интензивну сеобу српског народа у Угарску.¹ Број Срба у првој половини XVI века толико је велики, да Срби у јужној Угарској постају првим политичким фактором.² И када су после битке на Мухачу 1526 Хабзбурговци под надвојводом Фердинандом почели акцију да се утврде у Угарској, Срби су под т. з. царем Јованом Ненадом највише допринели да се Фердинанд Хабзбуршки могао утврдити у Угарској против мађарског националног краља Јована Запољаија. Утврђујући династију Хабзбурговаца у Угарској, Срби су одржавали везе са својом старом отаџбином у толико, што су и у Угарској остали под духовном јурисдикцијом српских патријараха у Пећи. Али су за то на штету српског народа велике празнине у Старој Србији попуњене биле новим арбанашким елементом, који је по Србе био много опаснији од Турака. Велики део арбанашког живља помирио се брзо с новим стањем ствари, примио ислам, а с њим и сва права која су и Турци имали. Тако је онда потчињена хришћанска раја поред Турака имала да издржава и притисак од стране мухамеданских Арбанаса, који су све пре желели само не правни ред и поредак. Слабији, који нису могли издржати притисак и насиља, уклањали су се, те су тако старе класичне српске земље постепено почеле добивати друкчију етнографску физиогномију. Они пак који су били снажнији чекали су zgodnu прилику па да збаце несносан јарам са себе. Интересантно је да је притисак Турака и мухамеданских Арбанаса осећао не само српски народ него и нека православна и католичка арбанашка племена. Тако се снда од XVI века чешће чују покушаји за устанак у северозападним српским крајевима, потпиривани и подржавани агентима римске курије, Шпа-

¹ Кантакузен, писац XIV. века, на једном месту каже како су се Турци, његови савезници, грно бојали Срба не само због њихове множине него и због храбрости, коју су засведочили у ранијим приликама (*οὐ διὰ τὸ πλῆθος μόνον, ἀλλὰ καὶ τὴν κατὰ τὰς προγεγενημένας μάχας τόλμαν*).

² 16 августа 1538 пише Ђорђе Утпшевић краљу Фердинанду I. „Ita et Rasciani, qui fere medietatem Hungariae aequant in officio erunt“.

није и Аустрије, који су на Балкану имали својих посебних политичких смерова. Ну читава акција свела се само на покушаје, јер су заинтересоване западне силе давале само обећања а стварне оружане помоћи никако. Ну када је Аустрија с помоћу Пољака Турке 1683 одбила од Беча и истиснула их из Угарске, тада су се Срби на проглас цара Леополда I дигли на оружје против Турака. Ангажована тада у рату с Француском а при том финансијски потпуно несређена, није могла Аустрија избацити на бојно поље против Турака онолики број ратника колико би потребно било за сигуран успех. Стога је Бечки Двор сву наду полагао на Србе, који су од вајкада били познати као добри ратници. Српски народ поверовао је свечаним обећањима и загарантованим повластицама, те се листом дигао на оружје против Турака. И што су аустријске трупе продрле тада чак до Призрена не мала је заслуга српских војника. Тада је српски народ, на челу с патријархом Арсенијем III, своју судбину везао са успесима ћесарскога оружја. Помажући ћесареvence, ангажовали су се патријарх и народне старешине и сувише против Турака а да би могли натраг. Стога су Срби, када су ћесареvци пред крај 1689 и с пролећа 1690 почели уступати испред Турака, такођер кренули у маси из својих старих земаља пут севера. Ну Срби су, пре него што пређоше преко Дунава у ново освојену Угарску, поставили цару Леополду I услове, који их је прихватио, давши патријарху и Србима велике привилегије. Њима су Срби постављени били у привилегован положај према угарском становништву, чинећи засебну целину, *corpus separatum*, у Краљевини Угарској. Одмах по прелазу у Угарску, Срби су велике услуге учинили кући хабзбуршкој, борећи се храбро с Турцима у интересу династије хабзбуршке. У донационој листини од 11 августа 1695, којом је цар Леополд I дао патријарху кастел Сирач у Славонији, каже цар да патријарха обдарије стога што се одазвао царском позиву и не само оставио своју столицу у Пећи близу Арбаније и себи подложне манастире, него је својим марљивим настојањем грдну множину српских војника подложио врховној ћесарској власти.¹ Срби су, убрзо

¹ „Non solum archiepiscopatum suum in Ipek prope Albaniam, verum etiam quam plurima ibidem, iurisdictioni suae subordinata monasteria ultro dereliquerit, et mediante sua efficaci persuasione *ingentem Rascianorum militum copiam* ad nostram caesareo-regiam devotionem adduxerit“.

за тим, почетком XVIII века учинили још крупнију услугу кући хабзбуршкој, доприневши много да је мађарски устанак под Фрањом II Ракоцијем угушен и да је Угарска и на даље остала у рукама Хабзбурговаца. Познато је даље да је српска милиција на почетку владе царице Марије Терезије, када се ова видела са свих страна опкољена од непријатеља, својим многобројним учешћем и ванредном храброшћу у крвавим ратовима много допринела да се царица Марија Терезија могла одржати у ванредно тешким приликама првих година своје владавине. Али док су Срби у Угарској и на пољима западне Европе потоцима проливали крв за интересе куће хабзбуршке, која им је ове крупне услуге враћала с неблагодарношћу и свагда с израженом тежњом да их поримокатолички и однароди, дотле су Арбанаси у класичној Старој Србији заузели ретко насељене просторе, поставши онде доминантним фактором. Заостали српски народ у тим крајевима имао је, сада бројно још слабији, да води неравну борбу са насилним, дивљим и некултурним непријатељем, коме су турске власти ишле на руку различитим повластицама. Није онда чудно што се током XVIII века српски елеменат непрестано исељава из своје старе отаџбине. Од знатнијих сеоба поменути треба сеобу Срба у Угарску под патријархом Арсенијем IV Јовановићем Шакабентом, а током XIX века налазе српски бегунци уточишта у новозаснованој српској Кнежевини, потоњој Краљевини. И што српски народ у Старој Србији до данашњега дана није подлегао има да захвали својој плодности, издржљивости и отпорности. И најзад је дочекао велики дан ослобођења. Четири хришћанске балканске државе устале су на оружје да ослободе угњетену браћу. У великој борби Турска је потпуно подлегла. Срушила се у паран-парчад велика грађевина коју је подигао Мухамед II, а довршио Сулејман Величанствени. Некадашње робље и доскорашњи вазали поделише европску Турску и поново успоставити у главном старо, некадашње стање на Балканском Полуострву. Само једна ствар потакнута са стране, омета правилно решење балканскога питања. Аустро-Угарска, заборављајући на услуге српскога народа, у чему је, у осталом, свагда доследна, истиче у интересу принципа „Балкан балканским народима“ питање автономне Арбаније, спречава Србији слободан излазак на Јадранско Море, док се код своје куће руководи сасма дру-

гим принципима, који су далеко од тога да задовоље ондашње многобројне народности. Аустро-Угарска ствара сада арбанашку народност која као целина није никада постојала, захтева за Арбанасе државу, за којом они апсолутно не осећају потребу, нити је сами могу образовати. Арбанаси од како историја зна за њих нису показали апсолутно никаквих културних тежњи, никакве воље ни подобности за стварање какве иоле веће државне целине. Они још и данас живе истим оним примитивним племенским начином живота како нам га приказују византијски писци средњег века. Могло би се чак рећи и то да су они за последњих деценија у злу још и даље отишли. Јер док су у старој српској држави, особито за владе Стефана Душана, као и остало становништво морали респектовати судске и административне власти, они су за време апсолутног режима Абдул-Хамида као повлашћена класа били представници нереда и насиља на супрот балканском хришћанском становништву. И када су балканске хришћанске државе устале у одбрану својих потлачених санародника у Турској, Арбанаси с оружјем у руци устају у одбрану назадног турског режима, осећајући добро да тиме бране свој повлаштени, привилеговани положај. И сада треба да буду награђени слободом они који су, од како их је, били браниоци нереда и насиља и најжешћи противници једнакости и равноправности! У место да као саставни део Турске, која је сломљена, буду припојени балканским савезним државама, где ће као равноправни грађани уживати све благодати културе и цивилизације, за њих се предлаже аутономија, а с тим ново легло будућих немира и нереда у суседству балканских краљевина. Аустро-Угарска из рђаво срачунатих интереса иде њима на руку а ради против животних интереса оних који су својим животима спасавали хабзбуршку династију у тешким часовима. Аустро-Угарска спори данас право Србима на извесне крајеве у Јадранском Приморју стога што су онде Арбанаси сада бројно јачи. Аустро-Угарска хотимично заборавља да су ти крајеви били српски, да су Срби били онде у већини, и да су Срби, иселивши се оданде, највише користили хабзбуршкој кући а себи грдно шкодили. Аустро-Угарска заборавља даље и то да Срби и Хрвати вековима држе источну обалу Јадранског Мора, да се српско-хрватски елеменат крај свега дугога млетачког господства на источној обали Адрије не само одржао

него и појачао у романским далматинским приморским градовима, и да је Аустрија — добивши Кампоформијским Миром 1797 Истрију са Далмацијом, да их опет Пожунским Миром 1805 изгуби — Париским Миром 1814 примила источну обалу Адрије са претежним словенским живљем, који се током времена све више снажио на штету италијанскога. Тако је онда појмљиво да се још увек главни контингент помораца регрутује од далматинских Срба и Хрвата

Читава, дакле, прошлост куће хабзбуршке, која као једина веза спаја њене многобројне народе са разном прошлошћу и разноликим тежњама, тесно је везана с прошлошћу српскога народа, а велики узајамни економни интереси суседне монархије и Краљевине Србије упућују обе ове државе на споразум, који се једино може постићи тако, ако обе стране као потпуно равноправне приступе решавању спорних питања. Надати се да ће меродавни политички фактори у суседној монархији напустити штетну политику престижа и уочити праве интересе монархије, који треба да се поклапају и са интересима многих народности у монархији, па ће спорна питања с Краљевином Србијом и осталим балканским савезницима бити правилно решена, чиме ће се уједно скинути с дневног реда т. з. Источно Питање, које је толико посла и муке задавало европској дипломатији.

Београд, 5 новембра 1912.

Јован Радонић.¹

¹ При састављању овога чланка сем извора послужио сам се радovima М. Дринова, нарочито К. Жиречека, Ст. Новаковића, А. Стевановића, Ј. Г. Хана, Ј. Цвијића и својим ранијим студијама.